

ARTYKUŁY

Mariusz Wołos*
Kraków

Rosyjskie źródła do dziejów polskiego ruchu komunistycznego w międzywojennym dwudziestoleciu¹

Abstract

The Russian State Archive of Socio-Political History in Moscow is home to the largest collection of documents on the history of the Polish communist movement in the interwar period. Among other files, the documents of the Communist Party of Poland and others related to Polish communists in the Comintern are stored there. This rich collection is currently not very popular among historians, although it is necessary for research into the history of the Polish communist movement. In Russian editions of archival sources or published correspondence of Soviet leaders, subjects related to the activities of Polish communists are poorly represented. There is no edition of sources on the Comintern's attitude toward Poland in the years 1919-1943. In contemporary Russia, a small number of historians deal with the subject of the Polish communist movement. It is not popular among Polish researchers, either.

Keywords: Polish Communist Movement 1918–1939, Comintern, Communist Party of Poland, Russian Sources

Słowa kluczowe: polski ruch komunistyczny 1918–1939; Komintern; Komunistyczna Partia Polski; źródła rosyjskie

Truizmem będzie stwierdzenie, że prowadzenie poważnych badań źródłowych nad dziejami ruchu komunistycznego w międzywojennej Polsce nie jest możliwe bez konsultacji źródeł zdeponowanych w archiwach rosyjskich. W pierwszym rządzie jest to rezultat podporządkowania partii komunistycznych działających na terenie Drugiej Rzeczypospolitej władzom w Moskwie, które nie tylko dbały o pełną kontrolę w tym względzie, ale też – budując aparat charakterystyczny dla systemu totalitarnego – konstruowały wertykalną strukturę z silnym centrum decyzyjnym. Skutkowało to koniecznością konsultowania i uzgadniania wszystkich ważniejszych, a często nawet mniej waż-

---

* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; e-mail: mariusz.wolos@up.krakow.pl; e-mail: mariusz.wolos@gmail.com; ORCID iD: 0000-0001-6943-1069

¹ Artykuł przygotowany w ramach realizacji grantu NPRH 12H 13 0633 82 pt. „Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1991” (część 1918–1945).

nych posunięć dokonywanych przez polskich komunistów z ich sowieckimi zwierzchnikami oraz decydentami. Z Moskwy, a ściśle z Biura Politycznego (Politbiuro) Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików – RKP(b)), zaś od 1925 roku – po zmianie nazwy – Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików – WKP(b)), płynęły dyrektywy wykonywane następnie przez komunistów działających tak w Związku Sowieckim, jak i w Drugiej Rzeczypospolitej. Była i inna przyczyna takiego stanu rzeczy. Partie i organizacje komunistyczne były w Polsce zdelegalizowane. Ich liderzy nie tylko przygotowywali się do działalności politycznej w Związku Sowieckim², ale również, krócej czy dłużej, tam przebywali, stamtąd przywozili dyrektywy i instrukcje do dalszej aktywności, tam też kierowali raporty oraz sprawozdania z wykonanych zadań. To Moskwa pozostawała ich prawdziwą stolicą, centrum politycznej aktywności, do pewnego czasu mekką, do której ochotnie pielgrzymowali. Tam też splotały się nici międzynarodowego ruchu komunistycznego, odbywały kongresy, zjazdy, plena, spotkania robocze. Stamtąd różnymi kanałami płynęły środki finansowe na działalność w różnych krajach. Tam swoją siedzibę miały władze Trzeciej Międzynarodówki (Kominternu) założonej w 1919 roku, aspirującej do odgrywania roli partii o zasięgu światowym, której najważniejszym celem było wywołanie powszechnej rewolucji proletariackiej³.

W niniejszym tekście o charakterze przeglądowo-bibliograficznym koncentruję się przede wszystkim na edycjach źródłowych wydanych po roku 1991, a zatem po upadku Związku Sowieckiego. Nie pomijam wszakże krótkiego omówienia zasobu archiwalnego dotyczącego dziejów ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej i działalności polskich komunistów na terenie państwa sowieckiego, a także w innych krajach.

Podstawowy i zarazem najbogatszy zasób archiwaliów do dziejów ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej jest przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie (Российский государственный архив социально-политической истории, skrót: РГАСПИ)⁴. Potocznie jest ono nazywane „archiwum Kominternu” lub nawet „archiwum staropartyjnym”, ponieważ gromadzi i przechowuje dokumentację

² M. Wołos, 2017, s. 557–569.

³ *Die Weltpartei aus Moskau. Der Gründungskongress der Kommunistischen Internationale 1919. Protokoll und neue Dokumente*, 2008, Hg. W. Hedeler, A. Vatlin, Berlin, *passim*; В.И. Пятницкий, 2004, s. 64 i n.

⁴ Szerzej: *Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории: краткий путеводитель. Фонды и коллекции, собранные Центральным партийным архивом*, 1993, Moskwa; *Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. Путеводитель по фондам и коллекциям личного происхождения*, 1996, Moskwa; *Российский государственный архив социально-политической истории: краткий справочник. Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ*, red. Ю.Н. Амиантов, К.М. Андерсон (отв. ред.), О.В. Наумов, З.Н. Тихонова, 2004, Moskwa; *Российский государственный архив социально-политической истории: путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг.)*. Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ, red. коллегия: Ю.Н. Амиантов, К.М. Андерсон (отв. ред.), О.В. Наумов, Л.А. Роговая, З.Н. Тихонова, 2008, Moskwa.

do dziejów rosyjskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego, socjalistycznego, komunistycznego czy wszelkich organizacji lewicowych zasadniczo począwszy od drugiej połowy XIX wieku po rok 1952, czyli do powstania Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego. Rzecz jasna, wcale nierzadko zdarzają się wypadki przekraczania zarówno początkowej, jak i końcowej cezurę chronologicznej, choćby w odniesieniu do tzw. fondów (odpowiedników zespołów archiwalnych) osobowych. Innymi słowy – spuścizn działaczy ruchu robotniczego i/lub komunistycznego czy też sowieckich funkcjonariuszy partyjnych oraz państwowych.

Dla badań nad dziejami ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej kluczowe znaczenie ma olbrzymi fond oznaczony numerem 495 pod nazwą Komitet Wykonawczy Kominternu (Исполнительный Комитет Коминтерна – ИККИ) zamknięty latami skrajnymi 1915–1945. Liczy on aż 152306 jednostek archiwalnych. Jest podzielony na 294 podzespoły (opisy), z których większość mogłaby stanowić oddzielne zespoły archiwalne. Dla interesującej nas problematyki kluczowe znaczenie mają cztery podzespoły oznaczone kolejno cyframi:

– 123 – Przedstawicielstwo Komunistycznej Partii Polski przy Komitecie Wykonawczym Kominternu 1921–1938 (Представительство коммунистической партии Польши при ИККИ);

– 124 – Komunistyczna Partia Polski 1918–1938 (Коммунистическая партия Польши);

– 125 – Dokumenty dotyczące kadr (lub wydziały kadr) komunistycznych partii Polski, Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi 1922–1943 (Документы по кадрам компартий Польши, Западной Украины и Западной Белоруссии);

– 252 – Teczki osobowe członków partii komunistycznej w Polsce (Личные дела членов компартии Польши).

Pierwszy z wymienionych podzespołów liczy 258 jednostek archiwalnych. To całkiem sporo w porównaniu ze stanem zachowania dokumentacji przedstawicielstw innych partii komunistycznych. W latach 1919–1921 reprezentacja komunistów polskich przy Komitecie Wykonawczym Trzeciej Międzynarodówki nosiła oficjalnie inną nazwę – Polskie Biuro Agitacji i Propagandy, które faktycznie było afiliowane do Komitetu Centralnego RKP(b), o czym niżej. Dokumentacja zawiera materiał bardzo różnorodny pod względem wartości do badań nad dziejami ruchu komunistycznego w Polsce, bynajmniej nie tylko Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP), potem Komunistycznej Partii Polski (KPP), ale także Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (KPZU), Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi (KPZB), Komunistycznej Partii Górnego Śląska czy Związku Młodzieży Komunistycznej w Polsce (ZMKP), od 1930 roku noszącego nazwę Komunistyczny Związek Młodzieży Polski (KZMP), a także innych organizacji, mniej lub bardziej powiązanych z tą orientacją polityczną.

W dokumentacji zachowanej w omawianym podzespole znajdziemy oficjalne pisma i korespondencję pomiędzy przedstawicielstwem polskich

komunistów a różnymi strukturami Kominternu, relacje ze zjazdów partii komunistycznych, bieżące analizy sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej w Polsce, w tym doniesienia agenturalne, informacje o stosunku wobec innych ugrupowań politycznych. Są też plany pracy oraz wytyczne dotyczące działań polskiego ruchu komunistycznego⁵. Wśród zachowanych dokumentów nie brakuje pism kierowanych do liderów sowieckich, w tym Józefa Stalina, ale również kopii materiałów powstałych w najważniejszych gremiach decyzyjnych Związku Sowieckiego, np. protokołów posiedzeń Politbiura RKP(b)/WKP(b), w trakcie których poruszano sprawy dotyczące Polski czy ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej⁶. Niekiedy trafić można nawet na kopie sowieckich dokumentów dyplomatycznych przesyłanych z placówki w Warszawie⁷ czy kopie raportów na temat Polski pochodzące od sowieckiego wywiadu zagranicznego⁸. Niemalą część zasobu z tego podzespołu stanowi korespondencja pomiędzy członkami polskiego ruchu komunistycznego, skądinąd nie zawsze łatwa do lektury ze względu na używane pseudonimy, a w niektórych przypadkach również stosowane szyfry czy skróty.

Drugi z wyszczególnionych wyżej podzespołów pod nazwą „Komunistyczna Partia Polski 1918–1938” liczy 616 jednostek archiwalnych. Znajdziemy w nim dokumenty o kolejnych zjazdach, plenach i spotkaniach partyjnych, stanowiskach zajmowanych przez komunistów wobec rozmaitych wydarzeń czy osób, dokumentację Komitetu Centralnego oraz agend terenowych KPRP/KPP i innych organizacji komunistycznych. Na podstawie prezentowanych materiałów źródłowych z powodzeniem można odtworzyć i charakteryzować struktury, organizację, plany oraz taktykę działania ruchu komunistycznego wobec władz rządowych, Wojska Polskiego, poszczególnych grup społecznych i zawodowych, rozmaitych orientacji czy ugrupowań politycznych, wreszcie – mniejszości narodowych⁹. Inną cechą zachowanej dokumentacji jest szczegółowa charakterystyka walk frakcyjnych w łonie KPP, postaw poszczególnych działaczy, ich wpływów środowiskowych czy kontaktów w Moskwie. I w tym przypadku znajdziemy sporo korespondencji działaczy komunistycznych. Nie brakuje druków ulotnych (ulotki, plakaty, odezwy, obwieszczenia, broszury) czy szczegółowej analizy artykułów przygotowywanych do publikacji w prasie partyjnej lub na łamach pism powiązanych z komunistami, a będących rezultatem działania partyjnego aparatu propagandowego¹⁰. Innymi słowy, analiza podzespołu 124 przynieść może jeśli nie kompletny, to niemal kompletny obraz ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej widziany z jego własnej perspektywy, pozwala także poznać dalekosiężne cele zmierzające do rozkładu

⁵ Przykładowo: Российский государственный архив социально-политической истории, Москва, ф. 495, оп. 123, д. 82, План работы Польско-Прибалтийского Сек-та ИККИ (Проект), к. 38–40.

⁶ Ibidem, д. 63, Протокол No 78 Заседания Политбюро ЦК ВКП/б/ от 13/X 26 г., к. 78.

⁷ Ibidem, д. 68, Выписка из дневника I-го Секретаря Полномочного Представительства СССР в Польше т. Аркадьева М.П., 12 lutego i 10 kwietnia 1926, к. 25, 29–30.

⁸ Ibidem, д. 80, Внутренняя политика Польши, 22 listopada 1926, к. 139–142.

⁹ Przykładowo: ibidem, оп. 124, д. 145, Sytuacja, taktyk i zadania partji, к. 2–14.

¹⁰ Tego typu materiały propagandowe: ibidem, д. 156.

państwa polskiego od wewnątrz i prób jego sowietyzacji. Jeszcze jedną cechą charakterystyczną przedstawianej dokumentacji jest to, że – wraz z upływem lat, sukcesywnie maleje ilość dokumentów w języku polskim na rzecz języka rosyjskiego, który już w połowie lat trzydziestych zdecydowanie dominuje. Jest to w pierwszym rzędzie rezultat, ale i dowód coraz większego uzależnienia polskiego ruchu komunistycznego od władzy sowieckiej.

Podzespoły 125 (liczący 127 jednostek archiwalnych) i 252 (zawierający aż 11581 teczek personalnych) są istną kopalnią wiedzy przydatnej do badań biograficznych, ale też charakterystyki kadry komunistycznej Drugiej Rzeczypospolitej. Nie brakuje wśród nich dokumentacji biograficznej (ankiety personalne, życiorysy, autobiografie, korespondencja, donosy, wyroki itd.) komunistów stojących później na czele Polski zwanej „ludową”, jak choćby Bolesław Bierut¹¹ czy Władysław Gomułka¹². To również materiał do analizy likwidacji KPP oraz wymordowania szeregu jej działaczy w okresie wielkiego terroru ze wskazaniem na lata 1937–1938. Wspomniane dokumenty personalne były wykorzystywane przez polskich badaczy¹³, ale nie będzie przesadą stwierdzenie, że jak na razie w niewielkim tylko stopniu.

Rzecz jasna fond 495 dalece nie wyczerpuje dokumentacji dotyczącej działalności ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej. Interesujący, a nierzadko kluczowy materiał archiwalny znaleźć można w wielu innych fondach przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej. Stosunek sowieckich decydentów, w tym Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina, a także innych członków Biura Politycznego RKP(b)/WKP(b) do komunistów z Polski odnaleźć można w fondzie 17, którego nazwa brzmi Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (Центральный Комитет КПСС – ЦК КПСС). Daty skrajne obejmują lata 1898 oraz 1903–1991. W rzeczywistości jest to dokumentacja Komitetu Centralnego kolejnych wcieleń bolszewickiej partii. Do najcenniejszych dokumentów w tym zbiorze należą materiały Politbiura – najważniejszego gremium dla całego międzynarodowego ruchu komunistycznego w interesującym nas okresie, w tym protokoły jego posiedzeń i stenogramy dyskusji.

Oddzielny fond (nr 63) stanowi wspomniane już Polskie Biuro Agitacji i Propagandy przy Komitecie Centralnym WKP(b) zwane w skrócie Polbiurem (Польское бюро агитации и пропаганды при ЦК ВКП(б) Польбюро). Obejmuje on chronologicznie lata 1919–1931 i liczy 718 jednostek archiwalnych. Zbiór ten jest rzadko wykorzystywany przez badaczy, aczkolwiek jego zasób badał rosyjski historyk Iwan Kostiuszko, przygotowując część materiałów do publikacji, do czego jeszcze powrócę. Inny przykład to fond Feliksa Dzierżyńskiego (nr 76), który do ostatnich dni swego życia miał przemożny wpływ na sprawy polskie i na polskich towarzyszy. Niewielka część spuścizny

¹¹ Ibidem, оп. 252, д. 70.

¹² Ibidem, д. 91.

¹³ Korzystał z nich między innymi Mirosław Szumiłło, 2014.

Dzierżyńskiego została opublikowana w formie zbiorów dokumentów¹⁴. Problematyka ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej jest obecna w spuściznie innych liderów sowieckich jak choćby Julian Marchlewski (fond nr 143), Feliks Kon (fond nr 135), Waclaw Worowski (fond nr 92), Róża Luksemburg (fond nr 209), Stanisław Pestkowski (fond nr 300), Karol Radek (fond nr 326).

Warto też zwrócić uwagę na dokumentację takich organizacji jak Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji „Bund” (Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России – Бунд, 1897–1921, fond nr 271) czy też Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej-Lewica (ЦИК Польской социалистической партии – ППС-левицы, 1917–1918, fond nr 281). Rzadko zagląda się do takich fondów jak Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego (Коммунистический университет национальных меньшинств Запада имени Ю. Мархлевского – КУНМЗ, 1921–1936, fond nr 529), Międzynarodowa Szkoła Leninowska (Международная ленинская школа – МЛШ, 1925–1938, fond nr 531) czy Komunistyczna Międzynarodówka Młodzieży (Коммунистический интернационал молодежи – КИМ, 1919–1943, fond nr 533).

Problematyka związana z działalnością polskiego ruchu komunistycznego w międzywojennym dwudziestoleciu występuje również w spuściznie sowieckich przywódców jak Stalin (fond nr 558) czy Wiaczesław Mołotow (fond nr 82). Ta sama uwaga odnosi się do tworzonych z inspiracji Moskwy i jej podległych organizacji międzynarodowych: Czerwona Międzynarodówka Związków Zawodowych (Красный интернационал профсоюзов – Профинтерн, 1921–1937, fond nr 534), Międzynarodówka Chłopska (Крестьянский интернационал – Крестинтерн – Международный крестьянский совет – МКС, 1923–1931 fond nr 535), Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom (Международная организация помощи борцам революции – МОПР, 1922–1941, fond nr 539)¹⁵. Dokumenty Komitetu Centralnego Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (fond nr R-8265) znajdują się również w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Государственный архив Российской Федерации, skrót: ГАРФ).

Powyższy wykaz jest daleki od wyczerpania. Nie ulega wątpliwości, że dokumenty dotyczące dziejów ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej znajdują się również w innych centralnych archiwach rosyjskich. W pierwszym rzędzie mam na myśli (w praktyce niedostępne dla polskich badaczy) Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej w Moskwie, gdzie trafiała ogromna ilość różnego rodzaju dokumentów potrzebnych do kierowania międzynarodowym ruchem komunistycznym, ale także interesujących sowieckich

¹⁴ Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ 1917–1926. Документы, сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов, 2007, Москва; *Przewrót majowy 1926 roku w oczach Kremla*, red. B. Musiał, współpr. J. Szumski, 2009, Warszawa.

¹⁵ Na temat działalności tej ostatniej organizacji w Polsce zob. A.J. Cieślukowa, 2018, s. 60 i n.

przywódców, w tym Stalina¹⁶. Również bardzo trudno dostępne pozostawały i nadal pozostają archiwa sowieckich organów bezpieczeństwa w ich kolejnych wcieleniach – Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka), Państwowy Zarząd Polityczny przy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych (GPU), Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (OGPU), wreszcie Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD). Służby te zajmowały się nie tylko bieżącą obserwacją komunistów w Drugiej Rzeczypospolitej, którym kremlowscy decydenci coraz mniej ufali, ale także fizyczną likwidacją członków KPP wraz z towarzyszącymi jej brutalnymi represjami, wymuszaniem zeznań i uruchomieniem ogromnego aparatu donosicielstwa.

Poza archiwaliami dysponujemy także wcale niemałą ilością dokumentów drukowanych, bezpośrednio lub pośrednio poświęconych interesującemu nas tematowi. Zainteresowanie edycją materiałów dotyczących dziejów polskiego ruchu komunistycznego w okresie międzywojennym wzrosło po upadku Związku Sowieckiego, aczkolwiek ograniczało się do raczej wąskiej grupy historyków pracujących w Rosyjskiej Akademii Nauk (RAN), ze wskazaniem na Instytut Słowianoznawstwa (wcześniej Instytut Słowianoznawstwa i Bałkaniistyki) oraz Instytut Historii Powszechnej w Moskwie.

Przegląd wydawnictw źródłowych należy zacząć od prac poświęconych strukturze i dziejom Kominternu. Badania rosyjskich historyków w tym zakresie rozwijały się wcale intensywnie w latach dziewięćdziesiątych minionego wieku i jeszcze na początku tego stulecia. Sprzyjał temu dostęp do archiwów posowieckich ze wskazaniem na wspomniane już Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie. W ostatnich latach nieco osłabły. Podstawową pozycją jest praca dotycząca struktury organizacyjnej Kominternu i jej przemian w całym okresie istnienia, czyli w latach 1919–1943, autorstwa zasłużonego badacza dziejów międzynarodowego ruchu komunistycznego Granta Adibekowa (1934–2002), E. Szachnazarowej i Kiryłła Szirinji¹⁷. Przynosi ona podstawowe informacje na temat aktywności i roli polskich komunistów w strukturach Trzeciej Międzynarodówki. Podsumowaniem stanu wiedzy o tej organizacji jest monografia zbiorowa wydana pod redakcją ówczesnego dyrektora Instytutu Historii Powszechnej RAN akademika Aleksandra Czubarjana (ur. 1931)¹⁸. Niestety, w odniesieniu do spraw polskich informacji jest tam niewiele, co oddaje faktyczny poziom badań na temat stosunku Kominternu do Drugiej Rzeczypospolitej i w ogóle zagadnień związanych z polskim ruchem komunistycznym, który uznać należy za dalece niewystarczający. To ważny postulat badawczy, zgłaszany zresztą wielokrotnie przez zmarłego w 2019 roku Jerzego Wojciecha Borejszę. Ten wybitny historyk, specjalizujący się między innymi w dziejach systemów totalitarnych,

¹⁶ O tym jak bogate są zasoby tej placówki świadczą kolejne tomy wydawnictwa pt. „Вестник Архива Президента Российской Федерации”. Niestety, do tej pory żaden z jego tomów nie został poświęcony sprawom polskim.

¹⁷ Г.М. Адиеков, Э.Н. Шахназарова, К.К. Шириня, 1997.

¹⁸ А.О. Чубарьян (отв. ред.) и др., Москва 2002.

realizował projekt wydania dwu-, może nawet trzytomowej edycji źródeł o polityce Kominternu wobec Polski, zamierzając włączyć do niego polskich i rosyjskich badaczy. Niestety, plany te nie zostały zrealizowane¹⁹. Na marginesie warto dodać, że opracowano monografie lub edycje źródeł do dziejów choćby takich zagadnień, jak stosunek Kominternu do Afryki²⁰, Ameryki Łacińskiej²¹, państw bałkańskich²², Chin²³, Kuomintangu²⁴ i rewolucji chińskiej²⁵, Finlandii²⁶, Japonii²⁷, Korei²⁸, Tajwanu²⁹, Wietnamu³⁰, idei światowej rewolucji³¹ czy wojny domowej w Hiszpanii³². Istnieje też monografia poświęcona działaczom Kominternu³³. Wydano zbiór dokumentów kominternowskich na temat ewolucji poglądów komunistów wobec szeroko rozumianego ruchu faszystowskiego, począwszy od początku lat dwudziestych a skończywszy na sierpniu 1939 roku. Znaleźć w nim można materiały dotyczące Polski, w tym pismo Komitetu Wykonawczego Kominternu do KPP o tzw. błędzie majowym (7 sierpnia 1926) czy wystąpienie Juliana Leńskiego z grudnia 1936 roku na temat KPP oraz międzynarodowej sytuacji Rzeczypospolitej³⁴. Sporo wątków polskich zawiera dwutomowa edycja dokumentów poświęcona działalności Kominternu podczas drugiej wojny światowej. Dotyczą one zarówno stosunków między państwowych, w tym wizyty gen. Władysława Sikorskiego w Związku Sowieckim w grudniu 1941 roku, jak i aktywności komunistów polskich (m.in. Bolesław Bierut, Władysław Gomułka, Marcei Nowotko, Bolesław Mołojec, Wanda Wasilewska). Dużą w tym zasługą Natalii Lebediewej (ur. 1939) z Instytutu Historii Powszechnej RAN, od wielu lat specjalizującej się w sprawach

¹⁹ M. Wołos, 2020, (w druku).

²⁰ *Коминтерн и Африка. Документы*, сост. В. Городнов, ред. А. Давидсон, 2003, Санкт-Петербург.

²¹ *Коминтерн и Латинская Америка. Сборник документов*, редкол.: Н.П. Калмыков (отв. ред.) и др., 1998, Москва; Л.С. Хейфец, 2000.

²² А.А. Улунян, 1997.

²³ *ВКП(б), Коминтерн и Китай. Документы в 5 томах*, ред. кол.: М.Л. Титаренко, М. Лейтнер и др., 1994–2007, Москва.

²⁴ Н.Л. Мамаева, 1999.

²⁵ *Коммунистический Интернационал и китайская революция. Документы и материалы*, отв. ред. М.Л. Титаренко, 1986, Москва.

²⁶ *Коминтерн и Финляндия 1919–1943*, ред. Н.С. Лебедева и др., 2003, Москва.

²⁷ *ВКП(б), Коминтерн и Япония 1917–1941 гг.*, отв. ред. Г. Адиебеков, Х. Вада, 2001, Москва.

²⁸ *ВКП(б), Коминтерн и Корея 1918–1941 гг.*, отв. ред. Х. Вада, К. Шириня, 2007, Москва.

²⁹ К.М. Тертицкий, А.Э. Белогурова, 2005.

³⁰ А.А. Соколов, 1998.

³¹ *Коминтерн и идея мировой революции. Документы*, сост. и авт. коммент. Я.С. Драбкин и др., 1998, Москва.

³² *Коминтерн и гражданская война в Испании. Документы*, отв. ред. С.П. Пожарская, 2001, Москва.

³³ М. Пантелеев, 2005.

³⁴ *Коминтерн против фашизма. Документы*, отв. ред. Н.П. Комолова, 1999, Москва, s. 156–164, 434–438.

polских ze wskazaniem na badania zbrodni katyńskiej³⁵. Warto w tym miejscu dodać, że jest ona autorką dużego artykułu przeglądowego na temat stosunku Kominternu do Polski w całym okresie istnienia tej organizacji³⁶.

Bardzo wartościową pozycją do badań ruchu komunistycznego w Drugiej Rzeczypospolitej jest obszerne wydawnictwo źródłowe na temat relacji pomiędzy Biurem Politycznym Komitetu Centralnego RKP(b)/WKP(b) a Kominternem w latach 1919–1943³⁷. Edycja, dobrze przygotowana od strony redakcyjnej przez kolektyw autorów ze wspomnianym Adibekowem na czele, zawiera wiele wątków polskich. Szczególnie zwrócono uwagę na próby sowietyzacji Polski w trakcie wojny lat 1919–1921, wzrost aktywności komunistów podczas wypadków rewolucyjnych w Niemczech w 1923 roku, kryzys polityczny nad Wisłą w latach 1925–1926 i „błąd majowy”, walki frakcyjne wewnątrz KPP, działalność Profinternu na odcinku polskim, wreszcie – likwidację członków i struktur partii komunistycznej w Polsce, nie wyłączając postawy Stalina wobec tych kwestii. W omawianej książce zainteresowany czytelnik znajdzie też informacje na temat subsydiowania przez Moskwę KPP oraz innych partii komunistycznych w Europie i świecie³⁸. Natomiast niewiele wiadomości na temat dziejów polskiego ruchu komunistycznego przynosi, skądinąd bardzo wartościowe, wydanie dokumentów Biura Politycznego WKP(b) dotyczących stosunku Związku Sowieckiego do państw graniczących z tym krajem od zachodu. Jego autorzy i zarazem wydawcy, Oleg Ken oraz Aleksandr Rupasow, uwagę skoncentrowali na relacjach międzypaństwowych, politycznych i dyplomatycznych³⁹. Podobnie scharakteryzować można również inną publikację źródłową zawierającą dokumenty Politbiura RKP(b)/WKP(b) na temat stosunku Związku Sowieckiego do państw europejskich, przede wszystkim zaś do mocarstw⁴⁰. Sprawy polskie marginalnie zostały ujęte w trzytomowym

³⁵ *Коминтерн и Вторая мировая война. В 2 ч., ч. I: До 22 июня 1941 г.*, сост., авт. вступит. статьи и коммент. Н.С. Лебедева, М.М. Наринский, отв. ред. К.М. Андерсон, А.О. Чубарьян, 1994, Москва; *Коминтерн и вторая мировая война. В 2 ч., ч. II: После 22 июня 1941 г.*, сост., авт. вступит. статьи и коммент. Н.С. Лебедева, М.М. Наринский, отв. ред. К.М. Андерсон, А.О. Чубарьян, 1997, Москва.

³⁶ Н.С. Лебедева, 2005, s. 323–355. Autorka ta zajmuje się edycją dokumentów. Efektem tego są tomy źródeł publikowanych w różnych językach, także poza Rosją, zob. przykładowo: *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*, t. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939 — август 1940 гг.)*, сост.: А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н.С. Лебедева, 2006, Vilnius; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*, t. 2: *Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940 – сентябрь 1945 гг.)*, сост.: А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н.С. Лебедева, 2012, Vilnius; *Katyn. A Crime Without Punishment*, ed. А.М. Cienciala, N.S. Lebedeva, W. Materski, 2007, New Haven–London; В.Н. Bayerlein, 2008, »Der Verräter, Stalin, bist Du!«. *Vom Ende der linken Solidarität. Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941*, unter Mitarbeit von N.S. Lebedeva, M. Narinski und G. Albert, Berlin.

³⁷ *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн 1919–1943. Документы*, отв. ред. Г.М. Адibeков, 2004, Москва.

³⁸ *Ibidem*, s. 286–287.

³⁹ О.Н. Кен, А.И. Рупасов, 2000.

⁴⁰ *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки» 1923–1939*, Адibeков Г. и др. (ред. кол.), 2001, Москва.

wydaniu wyboru stenogramów posiedzeń Politbiura z lat 1923–1938⁴¹. Lektura podanych dokumentów pod tym względem rozczarowuje, ale i dowodzi, że zagadnienia polskiego ruchu komunistycznego są poza centrum uwagi rosyjskich historyków i wydawców źródeł. Tymczasem z obszernego katalogu poświęconego posiedzeniom Politbiura RKP(b)/WKP(b) jasno wynika, że źródeł dotyczących Polski, w tym działalności komunistów w Drugiej Rzeczypospolitej, bynajmniej nie brakuje⁴².

Na początku tego wieku ukazała się kilkutomowa edycja dokumentów pod wspólnym tytułem „Łubianka”⁴³. Jest to obszerny zbiór materiałów przechowywanych zwłaszcza w Archiwum Prezydenta Rosyjskiej Federacji, Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (głównie znany nam już fond 17) oraz Centralnym Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации). Interesujące nas tomy omawianego wydawnictwa obejmują chronologicznie okres od stycznia 1922 do marca 1946 roku. Woluminy zawierają dokumenty kierowane przez organa bezpieczeństwa Związku Sowieckiego na Kreml i decyzje Politbiura, ale także protokoły przesłuchań, korespondencję, doniesienia agenturalne. Ich znaczenie dla badań nad historią Związku Sowieckiego, tak jego sytuacji wewnętrznej, jak i stosunków z innymi państwami, jest trudne do przecenienia. Mniejszą wagę mają one dla interesującej nas tematyki, ale warto podkreślić, że w tomie drugim zamieszczono sporo dokumentów z okresu wielkiego terrorku, w których często występują komuniści polscy, głównie zresztą jako oskarżeni o współpracę z polskim wywiadem, działalność w jakoby istniejącej, a faktycznie reaktywowanej przez sowieckie służby specjalne Polskiej Organizacji Wojskowej itd. Analiza podanych do druku źródeł pozwala odtworzyć mechanizm działania NKWD wobec polskich komunistów, którzy po sfingowanych procesach zostali straceni. Znajdziemy tu informacje między innymi na temat Stanisława Bobińskiego, Tomasza Dąbala, Juliana Leńskiego-Leszczyńskiego, Józefa Unszlichta, Adolfa Warskiego. Dopelnieniem tej tematyki jest – wydana nieco

⁴¹ *Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) 1923–1938 гг. В трех томах*, А.Ю. Ватлин, К.М. Андерсон и др. (ред. кол.), 2007, Москва.

⁴² *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог*, t. 1: 1919–1929, Г.М. Адиебеков, К.М. Андерсон (отв. ред.), Л.А. Роговая, 2000, Москва; *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог*, t. 2: 1930–1939, Г.М. Адиебеков, К.М. Андерсон (отв. ред.), Л.А. Роговая, 2001, Москва; *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог*, t. 3: 1940–1952, Г.М. Адиебеков, К.М. Андерсон (отв. ред.), Л.А. Роговая, 2001, Москва.

⁴³ *Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. Документы*, сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотников, 2003, Москва; *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. Документы*, сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотников, 2004, Москва; *Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Документы*, сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотников, 2006, Москва.

później w ramach tejże serii, edycja źródeł na temat stalinowskich represji wymierzonych przeciw sowieckiej elicie⁴⁴.

Niewiele informacji na temat dziejów polskiego ruchu komunistycznego znaleźć można w wydanej drukiem korespondencji sowieckich decydentów. Nie oznacza to, że niekiedy nie natrafimy w tych edycjach na interesujący dokument. Przykładowo w korespondencji członków bolszewickich kręgów kierowniczych za lata 1912–1927 znaleźć możemy telegram na temat stanowiska Komitetu Centralnego KPRP odnośnie do taktyki Józefa Piłsudskiego w przededniu ofensywy ukraińskiej wiosną 1920 roku i bolszewickich planów zmierzających do wywołania latem tego samego roku – przy współpracy z polskimi komunistami – „sowieckiego przewrotu w Polsce”⁴⁵. Z kolei w korespondencji Stalina z Mołotowem odnajdziemy informacje o wykorzystywaniu „błędu majowego” polskich komunistów do walki o schedę po Leninie, zwłaszcza zaś przeciwko Lwu Trockiemu i Grigorijowi Zinowiewowi⁴⁶. Odnośnie do aktywności polskich komunistów takich jak Józef Unszlicht, Stanisław Kosior czy okoliczności samobójstwa Jerzego Czeszejko-Sochackiego w 1933 roku nieco wiadomości przynosi korespondencja Stalina i Łazara Kaganowicza⁴⁷.

Obok wspomnianej już Natalii Lebediewej, specjalizującej się głównie w historii Kominternu i drugiej wojny światowej, rosyjskim badaczem, który w ostatnim ćwierćwieczu opublikował bodaj największą ilość materiałów źródłowych do dziejów polskiego ruchu komunistycznego w międzywojniu był pracownik Instytutu Słowianoznawstwa RAN – Iwan Kostiuszko (1919–2018). Poza pracami dotyczącymi wojny polsko-sowieckiej, w tym problemu jeńców polskich w bolszewickiej niewoli⁴⁸, ogłosił on drukiem również dwa niewielkie pod względem objętości tomy dokumentów, poprzedzone naukowym wprowadzeniem. W pierwszym rządzą one stosunków polsko-sowieckich, ale w każdym z nich można znaleźć całkiem sporo informacji na temat działalności polskich komunistów, zarówno przebywających po sowieckiej stronie granicy, jak i na terytorium Drugiej Rzeczypospolitej. Pierwsza z omawianych edycji dotyczy materiałów Politbiura RKP(b)/WKP(b) na temat relacji polsko-sowieckich w latach 1923–1944⁴⁹. Czytelnik znajdzie w niej dawkę wiadomości o stosunku sowieckiej elity politycznej do KPP, zwłaszcza w przełomowych chwilach jej istnienia, a także podczas brutalnej likwidacji partii. Większość

⁴⁴ Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе 1937–1938. Документы, сост. В.Н. Хаустов, 2011, Москва.

⁴⁵ Большевикское руководство. Переписка 1912–1927, сост. А.В. Квашонкин, О.В. Хлевнюк, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, 1996, Москва, s. 118–119, 144–145.

⁴⁶ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову 1925–1936 гг. Сборник документов, Л. Кошелева и др. (сост.), 1995, Москва, s. 65–68.

⁴⁷ Сталин и Кaganович переписка. 1931–1936 гг., сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая, 2001, Москва.

⁴⁸ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы), ч. 1–2, ред. И.И. Костюшко, 1994, Москва; Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР в 1919–1922 гг. Документы и материалы, ред. И.И. Костюшко, 2004, Москва.

⁴⁹ Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений 1923–1944 гг., ред. И.И. Костюшко, 1997, Москва.

dokumentów pochodzi z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie (fond nr 17). Praca ta, wydana w małym nakładzie w okresie największego otwarcia posowieckich archiwów – określanego niekiedy wręcz mianem „rewolucji archiwalnej” – nie jest jednak łatwa do zdobycia.

Druga książka, także wydana w niskim nakładzie (zaledwie 150 egzemplarzy), jest poświęcona działalności wspomnianego Polskiego Biura Agitacji i Propagandy przy Komitecie Centralnym partii bolszewickiej (tzw. Polbiuro)⁵⁰. Praca składa się z dwóch części. Pierwsza z nich, o charakterze monograficznym, to omówienie okoliczności powstania i aktywności Polbiura w latach 1920–1921. Druga zaś to 31 dokumentów pochodzących głównie z przedstawionego wyżej fondu 63 z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie. Ich treść dotyczy kilku zagadnień widzianych z perspektywy polskich komunistów: różnych planów sowietyzacji Polski w okresie ofensywy Armii Czerwonej latem 1920 roku⁵¹, komentarzy do toczących się w Rydze pertraktacji pokojowych (zwłaszcza w odniesieniu do zwrotu należnych Polsce dóbr i wymiany ludności), agitacji wśród jeńców wojennych, sytuacji na terenie Litwy Środkowej (kwestia ewentualnego plebiscytu), planów dotyczących dalszego wykorzystania polskich komunistów w warunkach pokojowych po zawarciu traktatu ryskiego do „partyjnej i sowieckiej pracy” oraz działalności samego Polbiura.

Na zakończenie rozważań kilka konkluzji. Nawet pobieżny ogląd rosyjskich publikacji źródłowych do dziejów polskiego ruchu komunistycznego w pierwszej połowie XX wieku prowadzić musi do smutnej konstatacji o braku zainteresowania tą tematyką. Rzucą się w oczy dysproporcja pomiędzy bogatą dokumentacją przechowywaną w rosyjskich archiwach i stosunkowo nikłą ilością edycji źródłowych poświęconych interesującej nas problematyce. Największe osiągnięcia w tym zakresie mają badacze starszego pokolenia, w tym zmarły niedawno Iwan Kostiuszko i zaawansowana wiekowo Natalia Lebediewa. Nic nie wiadomo o przygotowywaniu przez rosyjskich historyków i archiwistów większej edycji dokumentów na temat dziejów polskiego ruchu komunistycznego w międzywojennym dwudziestoleciu, choć byłoby to bardzo wskazane i pomocne dla dalszych badań. W Rosji nie ma fachowo przygotowanych historyków-edytorów, którzy mogliby się podjąć takiego wyzwania⁵². Potwierdza to niejako czterotomowe wydawnictwo na temat polsko-sowieckich stosunków politycznych i dyplomatycznych w latach 1918–1945,

⁵⁰ И.И. Костюшко, 2005.

⁵¹ Tematyka ta była dość chętnie podejmowana przez współczesnych rosyjskich historyków, którzy kładli akcent na plany sowietyzacji Polski przygotowywane przez polskich komunistów, innymi słowy przez samych Polaków, aczkolwiek możliwe do przeprowadzenia tylko pod warunkiem zajęcia Rzeczypospolitej przez Armię Czerwoną, zob. И.В. Михутина, 2009, s. 260–281.

⁵² Spośród rosyjskich badaczy młodszego pokolenia losami polskich komunistów w pierwszej połowie XX stulecia zajmuje się Anna Kanarska (ur. 1975), pracownik Instytutu Słowiaoznawstwa, która ogłosiła na ten temat kilka rozpraw, zob. m.in. А.Н. Канарская, 2006, s. 105–127; eadem, 2011, s. 176–197.

pozbawione jakiegokolwiek aparatu naukowego i z raczej przypadkowym, może wręcz pospiesznie zebranych materiałem źródłowym, chociaż wprowadzające do obiegu sporą ilość nieznaną wcześniej dokumentów przechowywanych w resortowym Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej (Архив внешней политики Российской Федерации)⁵³. W warunkach ograniczonego dostępu do rosyjskich archiwów niewielka ilość solidnych i dobrze opracowanych edycji źródeł do dziejów polskiego ruchu komunistycznego nie sprzyja rozwijaniu badań w tym kierunku.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Российский государственный архив социально-политической истории, Москва:

ф. 495, оп. 123: Представительство коммунистической партии Польши при ИККИ 1921–1938;

ф. 495, оп. 124: Коммунистическая партия Польши 1918–1938.

Źródła drukowane

Bayerlein B.H., 2008, »Der Verräter, Stalin, bist Du!«. *Vom Ende der linken Solidarität. Kommintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941*, unter Mitarbeit von N.S. Lebedewa, M. Narinski und G. Albert, Berlin.

Cienciala A.M., Lebedeva N.S., Materski W. (ed.), 2007, *Katyn. A Crime Without Punishment*, New Haven – London.

Hedeler W., Vatlin A. (Hg.), 2008, *Die Weltpartei aus Moskau. Der Gründungskongress der Kommunistischen Internationale 1919. Protokoll und neue Dokumente*, Berlin.

Musiał B. (red.), Szumski J. (współpr.), 2009, *Przewrót majowy 1926 roku w oczach Kremla*, Warszawa.

Адибеков Г.М. (отв. ред.), 2004, *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн 1919–1943. Документы*, Москва.

Адибеков Г., Вада Х. (отв. ред.), 2001, *ВКП(б), Коминтерн и Япония 1917–1941 гг.*, Москва.

Адибеков Г. и др. (ред. кол.), 2001, *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки» 1923–1939*, Москва.

Вада Х., Шириня К. (отв. ред.), 2007, *ВКП(б), Коминтерн и Корея 1918–1941 гг.*, Москва.

Ватлин А.Ю., Андерсон К.М. и др. (ред. кол.), 2007, *Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) 1923–1938 гг. В трех томах*, Москва.

Городнов В. (сост.), Давидсон А. (ред.), 2003, *Коминтерн и Африка. Документы*, Санкт-Петербург.

Драбкин Я.С. и др. (сост. и авт. коммент.), 1998, *Коминтерн и идея мировой революции. Документы*, Москва.

⁵³ Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах, ред. М.М. Наринский, А.В. Мальгин, 2017, Москва.

- Калмыков Н.П. (отв. ред.) и др., 1998, *Коминтерн и Латинская Америка. Сборник документов*, Москва.
- Каспаравичюс А., Лауринавичюс Ч., Лебедева Н.С. (сост.), 2006, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*, т. 1: СССР и Литовская Республика (март 1939 — август 1940 гг.), Vilnius.
- Каспаравичюс А., Лауринавичюс Ч., Лебедева Н.С. (сост.), 2012, *СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов*, т. 2: Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940 – сентябрь 1945 гг.), Vilnius.
- Квашонкин А.В., Хлевнюк О.В., Кошелева Л.П., Роговая Л.А. (сост.), 1996, *Большевистское руководство. Переписка 1912–1927*, Москва.
- Комолова Н.П. (отв. ред.), 1999, *Коминтерн против фашизма. Документы*, Москва.
- Костюшко И.И. (ред.), 1997, *Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений 1923–1944 гг.*, Москва.
- Костюшко И.И. (ред.), 2004, *Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР в 1919–1922 гг. Документы и материалы*, Москва.
- Костюшко И.И. (ред.), 1994, *Польско-советская война 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ч. 1–2, Москва.
- Кошелева Л. и др. (сост.), 1995, *Письма И. В. Сталина В. М. Молотову 1925–1936 гг. Сборник документов*, Москва.
- Лебедева Н.С. и др. (ред.), 2003, *Коминтерн и Финляндия 1919–1943*, Москва.
- Лебедева Н.С., Наринский М.М. (сост., авт. вступит. статьи и коммент.), Андерсон К.М., Чубарьян А.О. (отв. ред.), 1994, *Коминтерн и Вторая мировая война. В 2 ч., ч. I: До 22 июня 1941 г.*, Москва.
- Лебедева Н.С., Наринский М.М. (сост., авт. вступит. статьи и коммент.), Андерсон К.М., Чубарьян А.О. (отв. ред.), 1997, *Коминтерн и вторая мировая война. В 2 ч., ч. II: После 22 июня 1941 г.*, Москва.
- Наринский М.М., Мальгин А.В. (ред.), 2017, *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах*, Москва.
- Плеханов А.А., Плеханов А.М. (сост.), 2007, *Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ 1917–1926. Документы*, Москва.
- Пожарская С.П. (отв. ред.), 2001, *Коминтерн и гражданская война в Испании. Документы*, Москва.
- Титаренко М.Л. (отв. ред.), 1986, *Коммунистический Интернационал и китайская революция. Документы и материалы*, Москва.
- Титаренко М.Л., Лейтнер М. и др. (ред. кол.), 1994–2007, *ВКП(б), Коминтерн и Китай. Документы в 5 томах*, Москва.
- Хаустов В.Н. (сост.), 2011, *Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе 1937–1938. Документы*, Москва.
- Хаустов В.Н., Наумов В.П., Плотников Н.С. (сост.), 2003, *Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. Документы*, Москва.
- Хаустов В.Н., Наумов В.П., Плотников Н.С. (сост.), 2004, *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. Документы*, Москва.
- Хаустов В.Н., Наумов В.П., Плотников Н.С. (сост.), 2006, *Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Документы*, Москва.

Хлевнюк О.В., Дэвис Р.У., Кошелева Л.П., Рис Э.А., Роговая Л.А. (сост.), 2001, *Сталин и Каганович переписка. 1931–1936 гг.*, Москва.

Informatory i katalogi

Адибеков Г.М., Андерсон К.М. (отв. ред.), Роговая Л.А., 2000, *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог, т. 1: 1919–1929*, Москва.

Адибеков Г.М., Андерсон К.М. (отв. ред.), Роговая Л.А., 2001, *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог, т. 2: 1930–1939*, Москва.

Адибеков Г.М., Андерсон К.М. (отв. ред.), Роговая Л.А., 2001, *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки для заседаний 1919–1952. Каталог, т. 3: 1940–1952*, Москва.

Российский государственный архив социально-политической истории: краткий справочник. Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ, ред. Ю.Н. Амиантов, К.М. Андерсон (отв. ред.), О.В. Наумов, З.Н. Тихонова, 2004, Москва.

Российский государственный архив социально-политической истории: путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг.). Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ, ред. коллегия: Ю.Н. Амиантов, К.М. Андерсон (отв. ред.), О.В. Наумов, Л.А. Роговая, З.Н. Тихонова, 2008, Москва.

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории: краткий путеводитель. Фонды и коллекции, собранные Центральным партийным архивом, 1993, Москва.

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. Путеводитель по фондам и коллекциям личного происхождения, 1996, Москва.

Opracowania

Cieślakowa A.J., 2018, *Czerwona Potoc w Polsce 1924–1938. Przybudówka – przykrywka – przyczółek*, Warszawa.

Szumiłło M., 2014, *Roman Zambrowski 1909–1977*, Warszawa.

Wołos M., 2017, *Pierwsza Szkoła Partyjna Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Polski w Moskwie (1925–1926)*, [w:] *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat? Księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*, red. J. Szymoniczek, Warszawa, s. 557–569.

Wołos M., 2020, „Niespełniony pisarz, który został historykiem”. Jerzy Wojciech Borejsza (22 sierpnia 1935 – 28 lipca 2019) (w druku).

Адибеков Г.М., Шахназарова Э.Н., Шириня К.К., 1997, *Организационная структура Коминтерна 1919–1943*, Москва.

Канарская А.Н., 2006, *Кремль и польские коммунисты. 1940–1944 годы: (к предыстории формирования послевоенной польской власти)*, [w:] *Проблемы славяноведения в трудах молодых ученых: (сборник статей)*, ред. Б.В. Носов, Москва, s. 105–127.

Канарская А.Н., 2011, *Поляки – коммунисты в СССР: судьба людей и партии (20–40-е годы XX в.)*, [w:] *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века: (сборник статей)*, ред. Е.П. Серапионова, Санкт-Петербург, s. 176–197.

- Кен О.Н., Рупасов А.И., 2000, *Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920 – начало 1930-х гг.). Проблемы. Документы. Опыт комментария*, часть I: 1928–1934, Санкт-Петербург.
- Костюшко И.И., 2005, *Из истории советско-польских отношений. Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг.*, отв. ред. А.Л. Шемякин, Москва.
- Лебедева Н.С., 2005, *Коминтерн и Польша (1919–1943)*, [w:] *Życie jest wszędzie... Всюду жизнь... Ruchy społeczne w Polsce i Rosji do II wojny światowej. Zbiór materiałów konferencji 16–17 września 2003 r. Warszawa*, red. A. Brus, Warszawa, s. 323–355.
- Мамаева Н.Л., 1999, *Коминтерн и Гоминьдан 1919–1929*, Москва.
- Михутина И.В., 2009, *Кто готовил советизацию Польши в 1918 году?*, [w:] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды*, отв. ред. М. Волос., А. Орехов, Москва, s. 260–281.
- Пантелеев М., 2005, *Агенты Коминтерна. Солдаты мировой революции*, Москва.
- Пятницкий В.И., 2004, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, под общей ред. А.Е. Тараса, Минск.
- Соколов А.А., 1998, *Коминтерн и Вьетнам*, Москва.
- Тертицкий К.М., Белогурова А.Э., 2005, *Тайваньское коммунистическое движение и Коминтерн (1924–1932 гг.)*, Москва.
- Улунян А.А., 1997, *Коминтерн и геополитика. Балканский рубеж 1919–1938 гг.*, Москва.
- Хейфец Л.С., 2000, *Латинская Америка в орбите Коминтерна*, Москва.
- Чубарьян А.О. (отв. ред.) и др., 2002, *История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки*, Москва.